

ENDÜLÜSLÜ SUFÎ MUHAMMED b. MESERRE'NİN MU'TEZİLE'YE NİSPETİ MESELESİ

Muharrem AKOĞLU
Dr., Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi
akoglu@erciyes.edu.tr

Bu makale, özellikle ilk kaynaklardan itibaren, Mu'tezilî olarak takdim edilen Endülüslü Sûfî Muhammed b. Meserre'nin Mu'tezile'yle bağlantısını, Mu'tezile'nin kendi kaynakları ve esaslarından hareketle irdelemektedir.

GİRİŞ

İslam Medeniyeti Tarihi içerisinde İslâmî kültürün öncülüğünde ortaya çıkan ve pek çok açıdan bugünkü batı uygarlığının da temellerini oluşturan en önemli tarihi tecrübelerden biri hiç şüphesiz İberik yarımadasındaki İspanya (Hispania/Spania) veya Müslümanların isimlendirmesiyle Endülüstür. Bu coğrafya 711-1492 (h.93-898) yılları arasında yaklaşık 781 yıl gibi oldukça uzun sayılabilecek bir zaman diliminde Müslümanların hâkimiyeti altında bulundu. Şüphesiz bu hâkimiyet dönemi batının ortaçağ karanlığı içerisinde olduğu bir döneme denk gelmesi itibarıyla insanlık tarihi açısından olduğu kadar, uygarlık tarihi açısından da büyük bir önemi haizdir. Çünkü Endülüs, genel olarak skolastik düşünce karşısında analitik düşünceyi önceleyen yapısı ile aydınlanmaya kapı aralayıcı Müslüman birikimini batıya taşıması açısından üzerinde düşünülmesi ve değerlendirmelerde bulunulması gereken bir dönemdir. Bu yapıldığı takdirde İslam dünyası kendi potansiyelini görme imkânına kavuşacağı gibi, özgeçmişiyse yüzleşme fırsatı bulacak, ayrıca içinde bulunduğumuz dünyada etkin olan batı uygarlığının dinamiklerini tespit ederek müspet ya da menfî yönleriyle daha iyi değerlendirme imkanına kavuşacaktır.

Endülüs tecrübesi, meydana getirdiği aydınlanmaya kapı aralayıcı birikiminin temellerini şüphesiz Doğu İslam Medeniyetinden aldı. Bu birikimi geliştirerek, zenginleştirdi. Neticede dini ilimlerden, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf başta olmak üzere, Felsefe, Mantık, Tarih, Coğrafya, Tıp, Eczacılık, Astronomi, Matematik, Botanik, Zooloji gibi ilimlerde, ayrıca dil ve edebiyata yönelik alanlarda, sanatın çeşitli şubelerinde bilim tarihi açısından derin izler bırakan pek çok sayıda ünlü bilim

adamı, mütefekkir ve düşünür yetiştirdi.¹

Endülüs'ün insanlık tarihine hediye ettiği ve daha sonraki toplumun dinî hayatı ve düşünce yapısı üzerinde etkin olan bu kişilerden biri de şüphesiz Muhammed b. Abdullah b. Meserre (319/931)'dir.² Onun hangi ırka ve hangi kabi-

¹ Bkz., Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, Ankara 1997, III, 19-120.

² İbn Meserre'nin kimliği hususunda kısa, fakat temel bazı bilgiler vermekte yarar görülebilir. Ebu Abdullah lakablı Muhammed b. Abdullah b. Meserre 269/883 yılında Endülüs'ün Kurtuba (Cordoba) kentinde ticaretle meşgul, ama ilme meraklı bir ailede dünyaya geldi. Babası Abdullah 240/854 yılında ticaret erbabı olan kardeşi İbrahim b. Meserre ile birlikte Doğu'ya bir seyahat gerçekleştirdi. Bu seyahatte ticaretin yanında ilimle de meşgul oldu. Özellikle Mu'tezile açısından son derece kıymetli haiz olan Basra'da bulundu. Orada aldığı hadis eğitiminin yanında Mu'tezile'nin ders halkalarına da iştirak etti. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ ve'r-Ruvâti li'l-İlmi bi'l-Endelüs*, Kahire 1988, I, 255-256; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev., Hüseyin Hatemi, İstanbul 2001, 384.) Bu ilim seyahatinin ardından Abdullah, Endülüs'e dönüşünün akabinde yetişkinlik çağına gelmiş olan oğluna ticari faaliyetlerini ve kitaplarını bırakarak tekrar Mekke'ye döndü. Vefat edinceye (286/899) kadar da orada kaldı. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ* I, 257; Mehmet Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2004, sayı. 10, ss.75-118.) Burada dikkat çeken bir nokta vardır ki, o da baba Abdullah'ın Mu'tezilî çevrelere yakın durması ve özellikle de Endülüs'lü Mu'tezilî Halil el-Gıfle ile irtibat halinde bulunmasıdır. (Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", DİA., İstanbul 1999, XX., 188.) Baba Abdullah'ın Mu'tezilî yönü ve bunun boyutlarının ne olduğu hususu bizim çalışma alanımızın dışında olmakla birlikte, en azından -eğer varsa- onun Mu'tezile'ye olan ilgisinin bilgi kayması nedeniyle oğul İbn Meserre'ye atfedilmiş olma ihtimalinin gözden uzak tutulmasıdır. Bu ihtimalin gerçekliği de yine çalışmanın ilerleyen aşamalarında kendini gösterecektir.

Babası hakkındaki bu malumatlar, İbn Meserre'nin ilk hocası hakkında da bir takım ipuçları verdiği gibi, İbn Meserre'nin ilk ilmi faaliyetinin nasıl başladığını da göstermektedir. Çünkü Baba Abdullah Doğudan dönüşünün ardından Endülüs'de başladığı ilmi faaliyetlere İbn Meserre'yi de dahil etti. Böylece İbn Meserre babası Abdullah'ın ilmi birikiminden istifade etme olanağı buldu. Babasından aldığı bu ilk eğitimin ardından İbn Meserre, Endülüs'ün önemli ilim adamları arasında isimleri zikredilen ve özellikle hadis konusunda temayüz etmiş bulunan Muhammed b. Vaddah (280/893) ile hadis ve tasavvuf konusunda ön plana çıkan Muhammed b. Abdisselam el-Hüsenî(286/899)'den ilim tahsilinde bulundu. El-Hüsenî, Mu'tezile'nin siyasî iktidarda bulunduğu Mihne sürecinde *halku'l-Kur'an* nazariyesinin devlet politikası olarak uygulanmasına şiddetle karşı çıkan ve türlü sıkıntılara maruz bırakılan Ahmed b. Hanbel'in yakın dostudur. Bu nokta, Mu'tezile'ye nispet edilen İbn Meserre hakkında belki farklı bir açılım sağlayabilir. Adı geçen bu ilim adamlarının dışında İbn Meserre, ilimde temayüz etmiş bulunan pek çok kişiden daha yine ilim tahsilinde bulundu. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, II, 41; İbn Meserre, *el-Müntekâ, Muttakilerin Yolu*, Çev., Mehmet Necmettin Bardakçı, İstanbul 1999, (çevirenin ilavesi) 48. (Not. Adı geçen eser, çeviren olarak gözüken Mehmet Necmettin Bardakçı'ya ait, adı belirtilmeyen bir Doktora tezi ve tercümeden oluşmaktadır. Fakat eserde tezin künyesinin kapağa yansımadağı görülmektedir. Bu durum eserin künyesinin takdiminde bir zorluk ve karışıklığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle biz, teze ait bilgileri kitabın kapağına sadık kalarak çevirenin ilavesi şeklinde takdim etmeyi uygun görmekteyiz.)

Tıpkı babası veya ilim arzusuyla hareket eden diğer Endülüslü âlimler gibi İbn Meserre de 300/914 yılında o dönemlerde ilmin kaynağı olan Doğu'ya gidip hem hac vazifesini ifa etmek, hem de çok arzuladığı ilmi, menbândan almak arzusuyla Doğu'ya yöneldi. Bu hareketi esnasında Kuzey Afrika üzerinden yol boyunca ilim meclislerini takip ederek Hicaz'a ulaştı. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, II, 41; M. Asin Palacios, "İbn Meserre", MEB., İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1950, V/II, 770.)

İbn Meserre'nin gerçekleştirdiği bu Doğu seyahatinin ardından Endülüs'e ne zaman döndüğü konusunda kaynaklarda net bir bilgi olmamakla birlikte, ilmi açıdan pek çok alanda temayüz etmiş biri olarak geri döndüğü bilinmektedir. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, II, 41.) O'nun, Medine'de iken Hz. Peygamberin eşi Mâriye'ye ait evin bir benzerini Kurtuba'ya dönüşünün ardından Kurtuba yakınlarındaki Sierra tepesinde inşa ettirmesi ve burayı inziva hayatı yaşadığı bir zaviye haline getirmesi, onun hayata dair tercihleri içerisinde sūfiyâne eğilimlerinin her türlü tercihin önünde olduğu izlenimini vermektedir. İbn Meserre, talebe yetiştirdiği bir eğitim merkezine dönüştürdüğü Sierra tepesindeki bu zaviyede

leye mensup olduğu hususu³ bu çalışmanın ilgi alanı dışında tutulmakla birlikte, onun ilmî yönü ve özellikle Mu'tezile mezhebi karşısındaki duruşu daha öncelikli bir sorun/konu olarak görülmektedir. İlk dönem Endülüs kaynaklarına dayanan bu sorunun çözülmesi, Endülüs'le ilgili yapılacak çalışmalarda araştırmacılara kolaylık ve netlik sağlayacağı gibi, Endülüs kültürünün daha nesnel bir yaklaşımla ortaya konulmasına da katkı sağlayacaktır.

Endülüs'le ilgili yapılan ilk çalışmalardan İbnu'l-Farazî(1012/403)'nin *Tarihu'l-Ulema'sı* ve İbn Hazm (1063/456)'ın *el-Fasl'ı* başta olmak üzere ilk dönem kaynakların verdikleri bilgiler İbn Meserre'nin Mu'tezilî bir şahsiyet olduğu şeklindedir.⁴ Durum bu şekilde olunca, daha sonra yapılan çalışmaların da bunları esas aldığı ve İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet ettikleri görülmektedir. Nitekim, M. Asin Palacios⁵ ve R. Arnaldez⁶ gibi ilahiyat araştırmalarında önemli addedilen batılı oryantalistler de onların verdikleri bilgileri doğru ve esas kabul ederek İbn Meserre'yi aynı şekilde Endülüs Mu'tezilesi içerisinde gördüler. Hatta bunun ötesinde İbn Meserre, Endülüs Mu'tezilesinin en önemli simaları arasında⁷ ve âdeta Mu'tezilenin Endülüse taşınması ve geliştirilmesindeki kilit isim gibi takdim edilir oldu.

İbn Meserre gibi Endülüs fikir tarihinde oldukça önemli etkileri olan, *Mesriyye* veya *Meserrecilik* adı altında kendisine nisbet edilen bir akım bırakan zâtın fikrî ve düşünsel konumunun nesnel bir yaklaşımla ortaya konulmamış olması ancak büyük bir eksiklik olarak izah edilebilir. İslam Mezhepler Tarihi metodolojisinde *Şahıslar Üzerinde Derinleşmek* şeklinde ifadesini bulan bir yaklaşımla bu eksikliğin gideril-

319/931'de vefat etti. (İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, II, 42; Palacios, "İbn Meserre", 770.) Vefatının ardından, daha önce de ifade ettiğimiz üzere *Mesriyye* veya *Meserrecilik* diye isimlendirilen bir talebe grubu ile birlikte; (Carl Brockelmann, *History Of The Islamic Peoples*, New Delhi, 1995, 190.) perspektifi oldukça geniş, herkesin kendinden bir şeyler bulduğu, dolayısıyla belli kalıplarla ifadesi zor, ama evrensel ölçekte oldukça geniş bir düşünce sistemi bıraktı. Bunun neticesinde de o, belki hayat tarzı ve düşünce sistemi açısından hak ettiği ehl-i sûfî (Sûfîler arasında hatırı sayılır bir yeri bulunan ve Şeyhu'l-Ekber ünvanıyla anılan, İbn Meserre'den de rivayetlerde bulunan büyük mutasavvıf Muhyiddin-i A'rabi, İbn Meserre'nin ilim, hâl ve keşf bakımından ehl-i tarikin en büyüklerinden olduğunu haber vermekte, ayrıca kendisinin, harfler ilmi konusunda onun yolunu takip ettiğini bildirmektedir. Bkz., *el-Futuhat el-Mekkiyye*, Kahire trz., I, 148; Mustafa Çakmaklıoğlu, *Muhyiddin İbnu'l-A'rabi'ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Marifetin İfadesi Sorunu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, 22-23.) niteliğinin yanında, felsefeci, (Bkz., Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, 384; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, , Çev., Kasım Turhan, İstanbul 2000, 313.) bâtinî şiî-ismailî dâisi (Bkz., Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Şam 1960, X, 248; İsmet Abdullatif Dendeş, *el-Endelûs, fi Nihayeti'l-Murabitîn ve Mustehili'l-Muvahhidin Asr'it-Tevâfifi's-Sânî*, Beyrut 1988, 358-359.) gibi vasıflarla vasıflandırıldığı gibi, çalışmamızın da gerekçesini oluşturan ilk kaynaklardan itibaren Mu'tezilî kimlikle de takdim edildi. (Bkz., Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, 325.)

³ Bu hususta bkz., İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ* I, 255; II, 41; Çağrıncı, "İbn Meserre", DİA. XX., 188; İbn Meserre, *el-Müntekâ, Muttakilerin Yolu*, (çevirenin ilavesi) 41; Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, 384.

⁴ İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, II, 41; İbn Hazm el-Endelûsî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk., İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyra, Beyrut trz., V, 65-66;

⁵ Palacios, "İbn Meserre", V/II, 770.

⁶ R. Arnaldez, "İbn Masarra", *Encyclopaedia of Islam*, London 1971, III, 869.

⁷ Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, 384; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, , Çev., Kasım Turhan, İstanbul 2000, 325.

mesi, başka bir deyişle İbn Meserre ve Mu'tezile arasındaki ilişkinin boyutlarının tespit edilmesi, şüphesiz Endülüs fikir tarihinin oturduğu zeminin belli bir açıdan da olsa sağlıklı bir şekilde görülmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, İbn Meserre bağlamında Endülüs Mu'tezilesinin daha rasyonel bir şekilde tanınmasının yanında, Endülüs'teki mezhep hareketlerinin çözümlenmesine de zemin hazırlayacaktır.

Elimize ulaşan eserlerinde İbn Meserre, kendisini Mu'tezile'ye nispet etmemekte veya bu konuda herhangi bir fikir beyanında da bulunmamaktadır. Ayrıca eserlerinde Mu'tezilî şahsiyetlere yer vermemesi, onlara atıflarda bulunmaması da onun Mu'tezile'ye nispeti üzerindeki şüpheleri belirginleştirmektedir. Bu durumda onun Mu'tezile'ye nispetinin kendi dışındaki saikler tarafından yapıldığı düşüncesi haklı bir zemin bulmaktadır. Bu çalışmada onun Mu'tezile'ye nispeti dışındaki nitelemeler konunun dışında tutularak, sadece Mu'tezile'ye nispeti irdelenmeye çalışılacaktır. Bu irdelenme faaliyetinin temelini ise, bizzat Mu'tezile tarafından kriter olarak belirlenen *Usul-ü Hamse* oluşturacaktır. Gerçi, Mu'tezile'ye nispetin önemli isnat noktalarından ve belki de İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispeti konusundaki yanılığardan biri, felsefi metoda ve literatüre hâkim olmak şeklinde kabul edilse de, bizzat Mu'tezile tarafından Mu'tezile'ye nispetin temel koşulu *Usul-ü Hamse'* yi benimsemektir. Bir kişi, bu beş esas'tan birini veya bir kaçını kabul eder de diğerlerini kabul etmezse o kişinin Mu'tezilî olarak isimlendirilmesi, başka bir deyişle Mu'tezile'ye nispeti mümkün değildir.⁸ Buradan da anlaşılmaktadır ki, bu noktada İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispetinin mümkün olup-olmadığının belirlenebilmesi, onun Mu'tezilî görüşler karşısındaki duruşunun tespit edilmesine bağlıdır. Ancak bundan önce İbn Meserre'nin metot ve görüşlerine yer verilmesi, onun tanınması açısından daha öncelikli görülmektedir.

1. İBN MESERRE'NİN METODOLOJİSİ

İbn Meserre'nin fikhî duruşunu Kur'an, Sünnet, Sahabe metodu ve tabîinden bazı kimselerin görüşlerine itibar etmek şeklinde ifade etmek mümkündür.⁹ Aslında bu yaklaşım, İbn Meserre'nin içinde yaşadığı Endülüs coğrafyasında etkin olan Malikîlik düşüncesine karşı bir cephe oluşturmadığı, hatta ona yakın bir duruş içerisinde olduğu şeklinde düşünülebilse de o, içinde yaşadığı toplumsal aklın, irdelenmeden ziyade teslimiyetçi ve dogmatik yapısı karşısında oluşturduğu kendine has metot ve görüşleri nedeniyle marjinal sayılabilecek bir kişilik olarak Ehl-i Sünnet'in dışında görülmüştür.¹⁰ Onun, Mu'tezile'ye nispetinin arkasında da bu durumun yat-

⁸ Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed el-Hayyat, *el-İntisar ve'r-Red a'la ibni'r-Râvendîyye'l-Mülhid*, thk., Muhammed Hicazî, Kahire 1988, 188-189; Ahmed Mahmud Subhi, *fî İlmî'l-Kelâm Dira-setü'l-Felsefiyye li A'rai'l-Firaki'l-İslamiyye fî Usulî'd-Dîn*, Beyrut 1985, I, 119.

⁹ İbn Meserre, *el-Müntekâ Min Kelâmi Ehl-i't-Tuka*, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, no.349, 53b. (Not. Bu kıymetli yazmayı CD olarak tarafımıza ulaştıran kütüphane görevlilerine teşekkür ediyoruz.)

¹⁰ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 43 (çevirenin ilavesi).

tiğini düşünmek mümkündür. Onun metot ve görüşleri, akıl, ilim ve felsefe temeli üzerine oturmaktadır. Konunun aydınlanması açısından İbn Meserre'nin bu konulardaki yaklaşımlarına kısaca değinmekte yarar vardır.

1. Akıl: Akıl, masdar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara geldiği gibi, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç¹¹ şeklinde de tarif edilmektedir. İbn Meserre'ye göre; Allah, kendi nurundan bir nur olan akıllı, kudretini bilmeleri ve emrini görmeleri için kullarına vermiştir.¹² Şayet akıl olmasaydı Allah bilinemezdi.¹³ Her insanın Doğuştan getirdiği bir akıl vardır ki, buna tabiî akıl (akl-ı ğarizî) denir ve bu, bütün insanlara taksim edilmiştir. Ayrıca, İbn Meserre'ye göre; tabiî akıl, mükteseb akılla kuvveden fiile çıkmaktadır.¹⁴ Bu izahatlardan da anlaşılacağı gibi, İbn Meserre akıllı, tabiî ve mükteseb olmak üzere iki sınıfta kategorize etmektedir. Ona göre akıl, iyi ile kötüyü ayırt edebilme ve karanlıkların kendisiyle aydınlatılabildiği bir anlayış ve temyiz gücü olarak tarif edilmektedir.¹⁵

İbn Meserre'ye göre; her insanda akıl olmakla birlikte her insan akıllı olarak vasıflandırılmaz. Bu vasfa sahip olan kimselerde bulunması gereken bir takım özellikler vardır. Akıllı olarak vasıflandırılan kimsenin, elde ettiği bilgileri değerlendirebilmesi, basiret sahibi olması, işlerini aklının kararı ile yapıp onu kendisine delil yapabilmesi gerekmektedir. Mesela, Kur'an'da bazı insanlar için, akılları olmasına rağmen düşünemediklerinin söylenmesi,¹⁶ akıllı uygun bir biçimde kullanamayışlarındanır.¹⁷ Bununla birlikte akıllı olarak tavsif edilen kimsenin üst düzey bir ilme sahip olması ve ilmi ile de âmil olması gerekir.¹⁸ İbn Meserre'ye göre, insanın aklını nefesine hâkim kılması zorunludur. Aksi takdirde insanın hayvanlardan farkı kalmayacaktır.¹⁹ Her kim böyle olursa; ilmi zan, hakikati vehim olur. Gördüğü ve duyduğu her şeyin hükmü hevânın tabiatına döner. Çünkü hevânın tabiatı ona sahip olmuştur. Böylece o, kendisine yol gösteren ne bir delil ne de bir burhan olmaksızın bilinmeye hükmeden bir kör ve sağır durumunda olur.²⁰

¹¹ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, DİA., İstanbul 1989, II, 238.

¹² İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar, Risaletü'l-İ'tibar*, (Not. İbn Meserre'ye ait olan bu risale; Muhammed Kemal İbrahim Cafer'in *fi'l-Felsefeti'l-İslamiyye, Dirâse ve Nüsûs*, adlı eserinin 369-379. sayfaları arasında yayımlanmıştır.), Kuveyt 1986, 369.

¹³ Bkz., Bu yaklaşımı, marifetullahın ancak aklın huccetiyle elde edilebileceğini söyleyen Mu'tezile'ye yakın olarak görmek mümkünse de, İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispeti açısından yeterli delil olarak görmek mümkün değildir. Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10a.; Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 88.

¹⁴ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10a.

¹⁵ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10a.

¹⁶ 2. Bakara/12, 44; 3. Al-i İmran/69; 26. Şuara/28; 59. Haşır/14.

¹⁷ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10a, b.

¹⁸ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10b.

¹⁹ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10b.

²⁰ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 10b.

Görüldüğü gibi, bütün insanların aynı unsurlardan yaratılmasına rağmen akılla birbirlerine üstünlük sağladıklarına işaret eden İbn Meserre, aklın insan için ne derece ehemmiyet arz ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca ona göre, akıl doğru olursa marifet yerleşir, iman tasdik edilir, kalp de hizmet işleri ile bütün organlara hakim olur.²¹ Kısacası İbn Meserre, dinî sorumluluktan başlamak üzere insânî kemâl mertebelerinin temel koşulu olarak akli görmekte ve akla verdiği özel önemi her fırsatta vurgulamaktadır. Onun bu şekilde akla vurgu yapması, akli muhtemelen önceleyen Mu'tezile'ye²² nispetini haklı gösterebilir. Fakat takdir edilecektir ki, bu konudaki yaklaşım benzerliğinin Mu'tezile'ye nispet açısından tek başına yeterli bir gerekçe oluşturamayacağı açıktır. Bu itibarla diğer hususlara bakmakta yarar vardır.

2. **İlim:** İbn Meserre, akıl konusunda olduğu gibi, ilim konusu üzerinde de hassasiyetle durmakta,²³ İlimleri zâhir ilmi veya bilimsel bilgi, bâtın ilmi ve mârifet ilmi gibi kısımlara ayırmaktadır. Böylece o, ilmi bâtınla yetinip bilimsel bilgiden uzak kalan kişi ile mârifet ilmiyle yetinip, ahkâm ilminden haberi olmayan kişinin helak olacağına işaret etmektedir.²⁴ Hatta bu konuda, *"her kim Allah hakkında mârifet ilmini iddia edip, bilimsel bilgiye muhalefet ederse, o kişi Allah'a düşmandır. Nübüvvet ilmini küçük görüp, sırlar ilmini büyük gören kişi ise Allah'tan uzaklaşır"*²⁵ demek suretiyle konuya dikkat çekmektedir. İlme muhalefet eden her hakikatin, sadece kuru bir iddia olduğunu söyleyen İbn Meserre'ye göre, sözü fiil gerçekleştiren, fiili ihlas sağlamlaştırır, ihlasın aslı takvâdır, takvânın aslı ise hevâdan uzak durmaktır. İlme muhalefet sergilemek ise, hevânın sadece kendisidir.²⁶

İhlas, takvâ ve kulluğun kâmil manada gerçekleşebilmesinin temel koşulunun ilim olduğunu vurgulayan İbn Meserre,²⁷ ancak ilimle Allah'a ibadet edilebileceğine işaret etmekte,²⁸ bu şekilde de ibadetin temel koşulu olarak ilmi görmektedir. O'na göre her kim, hak ile batılın kendisiyle ortaya çıktığı ilmi bir tarafa atarak Allah'a işaret ederse, o kişi zındık olur. Ancak ilmi yerleştirerek Allah'a işaret eder ve bunda da araştırmacı olursa bu takdirde siddîk mertebesine ulaşabilir.²⁹

İbn Meserre Allah'ı, Rubûbiyyetinin yüceliği ile bilen ve tanıyan her kişinin, O'nun vahdaniyetinin izzeti ile O'na kulluk yapacağını, Allah'ı tanımayan bir kişinin

²¹ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 65b.

²² Bkz., A.S. Triton, *İslam Kelamı*, Çev., Mehmet Dağ, Ankara 1983, 88; İbrahim Agah Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", AÜİFD., Ankara 1964, 51-61; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Akli-leşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl el-Allaf*, Ankara 2001, 215vd.

²³ Geniş bilgi için bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 12a, vd.

²⁴ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 86a.

²⁵ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 86a.

²⁶ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 77b.

²⁷ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 78b.

²⁸ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 85a.

²⁹ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 78a.

de ancak nefesine ve hevâsına kulluk yapacağını bildirmekte³⁰ ve dolayısıyla ilmi, Allah'a itaat etmek için bir yol gösterici ve bir delil olarak görmektedir.³¹ Bu şekilde de sadık kul olmanın temel koşulu olarak ilim sahibi olmayı ön şart olarak belirlemektedir. Bu bakış açısı doğrultusunda da ilmi, dinin ismi³² ve aslı olarak görmek, dini ise, Allah'ın, nebisine gönderdiği İslam olarak belirtmektedir. Ona göre, ilmin aslı da kitap ve sünnettir.³³

İbn Meserre, ilmi cennetin yolu olarak görmek, insanların en hayırlılarının da merhamet sahibi âlimler olduğunu vurgulamakta,³⁴ *âlimlerin ve hâkimlerin edeplendiremediği kişide hayır yoktur*,³⁵ demek, bu şekilde de ilme ve ilim adama verdiğini ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

Dînî ve dünyevî hayat ve inanç açılarından ilmi merkez noktada gören İbn Meserre, ilmin adaleti, ilim ve adaletin sabrı; ilim, adalet ve sabrın da hilmî hazırlayacağını ifade etmektedir. *"İlminde, adaletinde ve şecaatinde hilmi elden bırakma ki, hikmet sende tamamlansın, mürüvvetin şartları toplansın"*³⁶ diyerek insan-ı kâmil'e ulaşmanın ilk ve merkez noktasının ilim olduğuna işaret etmektedir.

Görülüyor ki, İbn Meserre, özellikle kitap ve sünnet bilgisini ilmin özü olarak görmek, Allah'ı tanıyan-bilen ve varlık konusunda ilim sahibi olanın asla isyan içinde olamayacağını da vurgulamak³⁷ suretiyle hayatın her aşamasında ilmin kılavuzluğuna önem vermektedir. Bu şekilde de taklide karşı tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun bu tavrı, kendi sistemi bağlamında ilmi önceleyen Mu'tezile'ye nispetine gerekçe olarak düşünülebilse de, Mu'tezile'nin kendi prensipleri açısından yeterli bir neden oluşturmayacağı muhakkaktır.

3. Felsefe: İbn Meserre'nin anlatım üsluplarında istifade ettiği konulardan biri de şüphesiz felsefedir. Bu itibarla felsefe, belki de İbn Meserre açısından üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir konu olma özelliğine sahiptir. Kanaatimizce onun felsefe konusundaki yaklaşımı ve ilgisi onu Mu'tezile'ye nispet edenlerin ellerindeki en önemli istinat noktasını oluşturmaktadır. İbn Meserre'nin eserleri incelendiğinde ilmî perspektiften yaptığı aklî yorumların, onu felsefeye yaklaştırdığı görülmektedir. Onun düşünce sistemi de bir bütün olarak değerlendirildiği takdirde Empedokles, Platon, Aristoteles ve el-Kindî gibi filozofların fikir ve düşüncelerine hâkim olduğu, onların isimlerini eserlerinde zikretmemiş olsa da, düşünce tarzlarından etkilenmiş olma ihtimalini güçlü kılmaktadır.³⁸ Bu itibarla, akla ve ilme

³⁰ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 80b.

³¹ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 84a.

³² İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 85a.

³³ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 78a; 85b.

³⁴ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 78a.

³⁵ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 78a.

³⁶ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 13a.

³⁷ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 83a.

³⁸ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 53, 58 (Çevirenin ilavesi).

büyük önem veren İbn Meserre'nin felsefe veya felsefî konular karşısında duyarsız kalması zaten beklenemezdi. Nitekim onun “*Risaletü'l-İ'tibar*” adlı eseri; Allah, kâinat ve insan bağlamında, Allah'ın varlığının delillerini ortaya koyması, akıl ile vahy arasını birleştirmesi açısından önemli olduğu gibi, onun felsefeye ne ölçüde hâkim olup, nasıl kullandığını göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü eser Allah'ın varlığını, felsefenin en eski ve en güçlü delili olan, âlemden Allah'ın varlığına ulaşmayı esas alan hudüs ve imkan deliliyle olduğu gibi, gâye ve nizam delilleriyle de açıklamaktadır.³⁹ İbn Meserre, bu delillerden pek çok örneği kendisi vermekte,⁴⁰ benzeri, sonu ve başlangıcı olmayan Zât-ı İlahî'nin varlığını aklî deliller ve felsefî yorumlarla ispatlamaktadır.⁴¹ İbn Meserre'ye göre, âlem tümüyle Allah'ın âyetlerinin toplandığı yaratığıdır. Düşünen ve ibret alanlar kâinatta Allah'la ilgili delillerden başlayarak Yüce Allah'a doğru yükselirler. Bu tarzda düşünenler âlem hakkında tefekkür ederek peygamberlerin yüce makamlardan elde ettiği bilgi seviyesine yükselinceye kadar terakki ederler.⁴²

Buraya kadar yapılan izahatlardan anlaşılmaktadır ki, İbn Meserre, metot ve yöntemini akıl, ilim ve felsefe bağlamında oluşturan derûnî bir şahsiyettir. Muhtemelen o, etrafında bulunanlara hakikatin aktarımını yaparken onların seviyelerini de göz önünde bulundurarak, anlayabilecekleri aklî, ilmî ve felsefî izahatlarda bulunuyor, bu anlamda da akıl, ilim ve felsefeyi geniş bir perspektiften kullanıyordu. Belki bunları farklı amaçlarla da olsa Kelam ilminin veya onu temsil eden Mu'tezile'nin de kullanıyor olması ilk planda İbn Meserre ile Mu'tezile arasında bir ortaklığın var olduğunu düşündürebilir. Fakat İbn Meserre'nin akıl, ilim ve felsefeyi Mu'tezile'nin kullanımından farklı olarak, salt sûfî eğilimlerini temellendirmek için kullanıyor olması, arada kurulan nispet bağına zayıflatmakta, hatta ortadan kaldırmaktadır. Bu durum onun, içinde yaşadığı toplum tarafından veya sonraki nesiller tarafından Mu'tezile'ye nispetinin neden/nedenlerini zihinlere soru işareti olarak taşımaktadır. Bu konuda belki farklı gerekçeler ileri sürülebilir. Fakat ilk akla gelenlerden biri; her ne kadar gerçekliği başka araştırmaların konusu olsa da mevcut kaynaklarda hep Mu'tezile'ye nispet edilen babası Abdullah b. Meserre (286/899)'nin Mu'tezilî olduğu yönündeki bilginin yanlışlıkla İbn Meserre'ye atfedilmesi, bu bilgi kaymasının neticesinde de İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispet edilmiş olabileceği ihtimalidir.⁴³ Bu ihtimal, belki bir gerekçe olarak düşünülebilir de, onun Mu'tezile'ye nispeti bağlamında sosyal yapıdan kaynaklanan başka gerekçeler de olmalıdır. Belki bu bağlamda, İbn Meserre ile içinde yaşadığı toplumsal akıl arasındaki bir uyumsuzluktan söz edilebilir. Nitekim bilindiği gibi, zâhîrî düşünce tarzının etkisi altında, Mâlikî çizgide bulunan, Kelâm'a ve onun temsil

³⁹ Bkz., İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar*, 372-373.

⁴⁰ Bkz., İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar*, 372-373.

⁴¹ Bkz., İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar*, 376-377.

⁴² İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar*, 371.

⁴³ Bkz., İbn Meserre, el-Müntekâ, 42 (Çevirenin ilavesi).

ettiği düşünce sistemlerine karşı muhalif bir tavır sergileyen toplum tarafından onun görüş ve düşüncelerinin çabukça kabul edilebilir cinsten olmaması, hatta daha ileri bir ifadeyle toplum tarafından içselleştirilememesi, söylem ve paradigma farklılığına dayalı uyumsuzluğun bir nedeni olarak zikredilebilir. Bu uyumsuzluk toplumun, onu anlama çabası yerine, tahkir ve dışlamak adına, Mihne sürecinin akabinde dışlayıcı bir kavram haline dönüşen Mu'tezile'ye nispeti ihtimalini güçlü kılmaktadır.

Bilindiği gibi, Endülüs kültür atmosferi İmam Malik'in görüşlerinin toplumda etkin unsur olarak var olduğu bir yapıya sahiptir. Özellikle itikadî konularda akla ve düşünceye fazla yer vermesi nedeniyle Kelâm ilmi, Endülüs'te en az ilgi gören ilimler arasında yer almıştır. Hatta Kelâm ilmi ile uğraşanların ister Eş'arilerden veya diğerlerinden olsun tamamının bid'at ve hevâ ehli olarak görüldüğü bilinmektedir. Onların şahidlikleri geçerli sayılmadığı gibi, onlar âlim olarak da kabul edilmemişlerdir. Nitekim fakih Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed'in yaşadığı tecrübe o dönemdeki Endülüs toplumunda itikadî alanda fikre ve düşünceye karşı duruşun ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Şöyle ki:

Ebû Ömer, m.1009/h.400 senesinden önce ilim talebi için Doğu'ya gider ve bir müddet Bağdat'ta kalır. Daha sonra memleketine dönerken Kayrevan'a uğrar ve burada fakih Ebû Muhammed b. Ebi Yezid el-Kayrevânî ile görüşür. Bu görüşmede el-Kayrevânî ona, Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında kelâm ehlinin tartışmalarına katılıp-katılmadığını sorar, o ise, iki defa iki ayrı meclise iştirak ettiğini, katıldığı mecliste ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at'ten Müslümanlarla birlikte diğer din mensuplarının, özellikle hristiyanların, yahudilerin, materyalistlerin ve çeşitli dinsiz gruplara mensup kimselerin bulunduğunu anlatır. Bu grupların kendi görüşlerini liderleri vasıtasıyla ifade ettiklerini, herkesin bu liderlere son derece hürmetkâr davrandıklarını bildirir. Tartışma esnasında ise, küfür ehlinin, kendileri inanmadıkları için Müslümanlar tarafından Kur'an ve hadislerden deliller getirilmemesi hususunda uyarılarda bulundukları ve tartışmaların sadece aklî delillere dayanması gerektiği yönündeki taleplerini anlatır. Ebû Ömer, el-Kayrevânî'ye bu tartışma ortamına şahit olduktan sonra bir daha da oraya gitmediğini ifade eder. Kendisinin başka bir meclise yine davet edildiğini burada da aynı durumlarla karşılaştığı için bir daha kelâmcıların toplantılarına katılmadığını bildirir. Bunun üzerine tıpkı Ebû Ömer gibi kendisi de Malikî olan el-Kayrevânî, anlatılanlar karşısında hayrete düşer, Müslümanım diyen insanın buna izin vermeyeceğini, fıkıh ve hadis ehlinin, kelâmcıları bid'at ve dalâlet ehli olarak gördüklerini ifade eder.⁴⁴

Bu tür rivayetler ve anlatılanlar, en azından ibn Meserre'nin yaşadığı dönemdeki Endülüs kültür atmosferinde Kelâm'a, dolayısıyla kelâmın temsil ettiği akla, fikre ve düşünceye karşı duruşun ilginç örneklerini oluşturmaktadır. Bu tür rivayetlerde, sūfî kimliğe sahip olup, bu kimliğin icabı olan kültürü ilim zemini üze-

⁴⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, 37-38.

rinden aklî ve felsefî yorumlarla ortaya koyan İbn Meserre'nin gerçek kimliğinin dışında, mesnedsiz yere, kendisine ait olmayan kimliklerle nasıl tavsif edildiğinin toplumsal uzantılarını görmekteyiz.

II. MU'TEZİLÎ GÖRÜŞLERLE İLİGLİ OLARAK İBN MESERRE'NİN DURUŞU

İbn Meserre'nin; Akıl, ilim ve Felsefe üzerine bina ettiği metot ve yöntemleri nedeniyle, içinde yaşadığı kültür ikliminin etkisi ve dışlayıcı bir üslupla kendi toplumu tarafından Mu'tezile'ye nispet edildiğini söylemek mümkünse de, bunun Mu'tezilî kriterler açısından doğrulanmasına ve değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun için, Mu'tezile'nin ayırt edici özelliği olan Usul-ü Hamse bağlamında ve kendi perspektifinden konunun değerlendirilmesi ve bunun karşısında İbn Meserre'nin duruşunun tesbit edilmesi, İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispetinin değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.⁴⁵ Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Mu'tezile, kendisine nispeti, kendi esaslarına bağlılıkla sınırlandırmaktadır. Ancak bu esaslara bağlılığı ispatlanabilen İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispetinden söz edilebilir. Aksi takdirde onun Mu'tezile'ye nispetinden söz etmek mümkün değildir.

1.Tevhid: Mu'tezile'nin beş esasından biri olan Tevhid, Mu'tezilenin hassasiyetle üzerinde durduğu bir ilkedir.⁴⁶ Tevhid, dinin aslı ve temel unsuru olup, Allah'ın varlığına, birliğine, eşi, benzeri ve ortağı olmadığına koşulsuz olarak iman etmek demektir. Bu itibarla bütün İslam Mezhepleri Mu'tezile gibi bu ilke hususunda müttefiktirler. Fakat Mu'tezile, bu ilkeye özel bir vurgu yapmak adına kendisini *ehlu'l-Adl ve't-Tevhid* olarak nitelemektedir. Tevhid ilkesi konusunda İbn Meserre de aynı inanç nazariyesine sahiptir.⁴⁷ Nitekim bir ve tek olan Yüce yaratıcı

⁴⁵ Mu'tezile'nin ayırt edici beş temel özelliği Usul-ü Hamse olarak isimlendirilmektedir. Bu prensipler içerisinde ise, Mu'tezile tarihi açısından ilk dikkat çeken, Hasan Basri'nin meclisinde Vasil b. Ata'ya atfedilen *el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn* prensibidir. İlk Mu'tezilî ayrışma bu prensiple irtibatlandırılmaktadır. Fakat İbn Meserre'nin elimize ulaşan eserlerinde bu prensibe hiçbir atıfta bulunmaması hem mânidar, hem de İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispeti açısından dikkat çekici bir durumdur. Bu itibarla Mu'tezile'nin diğer prensipleri hakkında kısa da olsa bilgi vermekle birlikte, *el-Menzile* prensibine değinmemize gerek duyulmamaktadır.

⁴⁶ Mu'tezile'nin inanç nazariyeleri ile ilgili perspektifinin temelini tevhid nazariyesi oluşturmaktadır. Kısaca tevhid, Allah'ın bir-tek olduğuna, birliğine ve tekliliğine koşulsuz tasdik ve itaat etmek anlamına geldiği gibi, eşi ve benzeri, ortağı olmadığına ve yaratılmışların sıfatlarından münezzehe olduğuna kat'î bir şekilde iman etmek demektir. Geniş bilgi için bkz., Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Huseyin el-Hemedânî, Kadı Abdulcebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, thk., Faysal Bedir Avn, Kuveyt 1998, 67; *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk., Abdülkerim Osman, Kahire 1988, 128; Seyyid Şerif Cürçani, *Târifat*, thk., Seyyid Muhammed Esad, Basım yılı 1253, 39.

⁴⁷ İbn Meserre'nin tevhid konusundaki yaklaşımını biz o'nun, Allah'a yapmış olduğu dua ve yakarışlarında oldukça sade bir tarzda görmekteyiz. Nitekim İbn Meserre bir duasında Allah'a şu cümlelerle yakarmaktadır: "Ey Allah'ım! Sen kulak ve gözlerden gizli olduğun için, kulaklar duymakla, eller de dokunmakla seni idrak edemezler. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 2b.) Sen bizim zikir, şükür, övme ve iyiliğimize muhtaç değilsin. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 2b.) Ey Allah'ım, hak olan bir sözü söyleyip de senden başkasının rızasını istemekten sana sığınırım. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 3b.) Senin şanın ne yücedir. Senden başka ilah yoktur. Senden başka günahları affedecek ve kötülükleri bertaraf edecek de yoktur. Senden başka hayır ve bereket verecek de yoktur. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 5a.) İlahi,

ciya koşulsuz itaat eden İbn Meserre'ye göre de; Yüce yaratıcının eşi ve benzeri yoktur. Her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. Kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayıp, her şey sadece O'na muhtaçtır. Sığınılacak tek varlık O'dur. İnsanlar da her halükarda, sadece O'na muhtaçtır.⁴⁸ Peygamberler geldiler ve şöyle dediler; Şüphesiz “*Rabbimiz sizi ve sizden öncekileri yaratan*”⁴⁹ Bir'dir, Hak'tır. O'nun ortağı yoktur. “*O'nun bir benzeri yoktur*”⁵⁰ O, her şeyden daha büyüktür. O, her şeyi kuşatmıştır. Hiç bir yer ve bölge O'nu içine alamaz. Gözler O'nu idrak ve ihata edemez. Çünkü O'nun bir sınırı ve bir başlangıcı yoktur. O, her gaye sahibinden ve her sonludan önce olan el-Evvel'dir. O'nun dışındaki her şey sonradan yaratılmıştır, sınırlıdır ve bununla tanımlanır.⁵¹ Görüldüğü gibi bu yaklaşımlardan İbn Meserre'nin, İlahi varlığın birliği konusunda Mu'tezile ile aynı yaklaşımı ortaya koyduğu görülsede, bu yaklaşımın sadece Mu'tezile ile sınırlı tutulması doğru olamaz. Zira Ehl-i Sünnet başta olmak üzere diğer İslam Mezhepleri de İlahi varlığın Bir'lik ve Tek'liği hususunda özen ve hassasiyetle durmaktadırlar.

Tevhid ilkesiyle ilgili lügavî yaklaşımlardan hareketle İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet etmek veya tam aksine bir yaklaşım sergilemek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte, adı geçen ilkenin bir alt başlığı olan ve furûat içerisinde değerlendirilen sıfatlar konusundaki yaklaşımla ilgili olarak bir farklılık gözlemlenmektedir. Sıfatlar konusunda tarih içerisinde Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında farklı beyanlar ve tartışmalar cereyan etmiştir. Bilindiği gibi, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımı Vasıl b. Ata'ya dayandırılmaktadır. Şehristani'ye göre; Vasıl b. Ata' İlim, Kudret, İrade ve Hayat sıfatlarını nefyetmektedir. Çünkü Vasıl'a göre bu sıfatların kabul edilmesi iki kadîm ve ezelî varlığın kabul edilmesi

Senin vahdaniyetine ve kudretine şahadet eder, rububiyet ve azametini sana ait olduğunu ikrar ederim. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 7a.) Ey açığa çıkaran, şerh edip açıklayan, bağışta bulunan, nimetlendiren, sıhhat ve afiyet veren, müjdeleyen ve kifayet eden. Ey gizli olanları bilen, ölüleri diriltlen, sesleri duyan, yere ve göklere hükmeden, duaları kabul eden ve ihtiyaçları gideren! Senin şanın ne yücedir. Senden başka ilah yoktur. Ey gözlerin kendisini göremediği, zanların karışmadığı, vasıflandıranların kendisini tavsif edemediği, mütefekkirlerin kendisini bütün yönleriyle bilemediği! Senin şanın ne yücedir, senden başka ilah yoktur. Ey başlangıcı olmayan evvel, ve sonu olmayan âhir, kendisine yaklaşanı kudreti ile yükselten, kibirleneni azameti ile alçaltan, senin şanın ne yücedir. Senden başka ilah yoktur. Ey mülkû kaybolmayan, izzeti alçalmayan, kuvveti zayıflamayan, saltanatı bitmeyen, sonu bulunmayan, bütün mahlukatı korumak kendisine güç ve zor gelmeyen! Senin şanın ne yücedir, senden başka ilah yoktur. Ey yarattığı şeyde ortağı olmayan, mülkünde ortağı bulunmayan, daha önce nasıl ise bundan sonra da öyle olacak olan! Senin şanın ne yücedir, senden başka ilah yoktur. Ey aziz, celil, şanı ve şerefi yüksek olan, küfredenlerin küfrettikleri şeyden, cahillerin değiştirdiği sıfatlardan uzak olan! Senden başka ilah yoktur. Senin şanın ne yücedir. Sen ne ulusun ve isimlerinin tamamı kutsaldır. Senden başka ilah ve ma'bûd yoktur. Bütün işler senin içindir. Bütün yaratıklar senindir. Her türlü hayır senin elindedir, bütün ihsanlar ve üstünlükler senindir. Bütün hamdler, senâlar sanadır, bütün nimetler, iyilikler başlangıcı ve sonu itibarıyla sendedir. Kaynağı da sensin, varacağı yer de sensin. (İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 7b, 8a.)

⁴⁸ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 2b vd.

⁴⁹ 2.Bakara/21.

⁵⁰ 42.Şûrâ/11.

⁵¹ İbn Meserre, *Risaletü'l-İ'tibar*, 377-378.

anlamına gelir ki, bu neticede teaddüd-i kudemâya sebebiyet verir.⁵² Bu nedenle Mu'tezile'ye göre, Allah'ın zatına zâid sıfatlar kabul edilemez. Oysa Ehl-i Sünnet, Kur'an'a dayandırdığı Zâtî ve Subûtî on dört sıfat kabul etmektedir.⁵³ İbn Meserre'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımı da Mu'tezile'nin aksine Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi, ilahi sıfatların kabulü şeklindedir.⁵⁴ Bu itibarla İbn Meserre'nin sıfatlar konusunda Mu'tezilî çizgide olmadığını iddia etmek mümkündür. İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet eden İbn Hazm bile, bu iddiayı destekler mahiyette, sıfatlar konusunda onun yaklaşımını şu şekilde ortaya koymaya çalışır; *"Allah'ın ilmi ve kudreti muhdes, mahluk, sonradan meydana gelen iki sıfattır. Allahu Teala iki şeyi bilir. Bunlardan biri, külliyyatın ilmidir ki, onu toplu olarak sonradan yarattı. Bu kıyamet, ceza gibi; mü'minler, kâfirler gibi olacak olanı bilmesi şeklindeki gayb ilmidir. İkincisi de cüz'iyata yönelik ilmidir ki, o da, Amr'ın imanı, Zeyd'in küfrü gibi şahadet (görülen) ilmidir ki, Allahu Teala bunlar gerçekleşene kadar bir şey bilmez."*⁵⁵ İbn Hazm'ın yaptığı bu rivayete göre İbn Meserre'nin, Allah'ın ilmi ve kudretini muhdes ve mahluk olarak nitelediği ve Allah'ın cüz'iyatı bilmediği iddia edilmektedir. Bu iddiaların İbn Meserre'ye atfedilmesi, en azından onun düşünce sistemi⁵⁶ açısından mümkün gözükmemektedir. Ancak sıfatlar konusunda onun bu şekilde bir yaklaşımla anılması Mu'tezile gibi düşünmediğini göstermektedir. Çünkü yapılan bu rivayetle aslında İbn Hazm, belki farkında olmaksızın âdeta onun Mu'tezile'ye nispet edilemeyeceğine bir anlamda kendisi delil getirmiş olmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi Mu'tezile, İlâhi sıfatları varlıkta mündemiç olarak değerlendirmekte, İbn Meserre ise, Allah'ın zatı ile birlikte ve zatından ayrı sıfatları kabul etmektedir.⁵⁷ Tabiatıyla bu durum, onun Mu'tezile'den farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Elimize ulaşan eserlerinde İbn Meserre'nin, Halku'l-Kur'an konusunu açıktan işlediği görülmemekle birlikte Mu'tezile'nin, Mihne sürecinde devlet politikası haline getirdiği bu konu karşısında şiddetli bir direnç sergileyen Ahmed b. Hanbel'in yakın

⁵² Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk., Fehmi Muhammed, Beyrut 1992, 40.

⁵³ Bkz., Cihat Tunç, *Sistematik Kelam*, Kayseri 1994, 116-118.

⁵⁴ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ (çevirenin ilavesi)*, 58; *Risaletü'l-İtibar*, (Not. İbn Meserre'ye ait olan bu risale; Muhammed Kemal İbrahim Cafer'in *fi'l-Felsefetü'l-İslamiyye, Dirâse ve Nüsûs*, adlı eserinin 369-379. sayfaları arasında yayımlanmıştır.), Kuveyt 1986, 369-371.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 65-66.

⁵⁶ İbn Meserre, Allah'a yaptığı bir yakarısta; *"sana senin yaptığın eserlerinle, fiilinin işaretleri ile konuşan ve susan, hareket eden ve duran, görülen ve görülmeyen her türlü mahlukatınla delil getirilir. Onların her biri senin tayin ettiğin bir vakte, sınırlandırdığın bir hedefe, takdir ettiğin bir sona kadar sana tam bir bağlılık içerisinde boyun eğip itaat ederek sana doğru yürüyüp gitmektedirler,"* demektedir. Allah'ın yarattığı her şey, yine O'nun sınırlandırdığı bir hedefe ve O'nun takdir ettiği bir sona kadar tam bir bağlılık içerisinde boyun eğip, itaat ederek Allah'a doğru gidiyorsa burada Allah'ın külliyyatı bilip, cüz'iyatı bilemediği gibi bir düşünceyi savunmak kanaatimizce mümkün değildir. Çünkü bu ibare baz alındığında, İbn Meserre'ye göre; kül veya cüz cinsinden her şeyi Allah şüphesiz bilir. Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 2b.

⁵⁷ Bkz., İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 73a; *Risaletü'l-İtibar*, 376vd.

dostu el-Huŝenî'nin talebesi olması,⁵⁸ bu konuda da hocasının görüşlerine sahip olabileceği ihtimalini güçlü kılmaktadır. Bu itibarla, sıfatlar ve halku'l-Kur'an konusundaki yaklaşımını görmeksizin sadece Tevhid konusundaki anlamsal bakıştan hareketle İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet etmek kanaatimizce, tarihi bir şahsiyet olarak onun gerçek kimliğini ortaya koymada aceleci bir yaklaşım sergilemek olur.

2.Adalet: Mu'tezile'nin beş temel esası içerisinde bulunan "Adalet" ilkesi lügatte düzeltmek, ta'dil etmek, eşit-muâdil olmak, dengede tutmak gibi anlamlara gelmekte olup; Mu'tezile istilahında ise, Allah'ın adaletindeki kusursuzluğu ve O'nun her türlü haksızlıktan uzak olduğu anlayışını ifade etmektedir.⁵⁹ Bu açıdan adalet prensibi "kader" akidesini ve buna bağlı olarak "irade"yi temsil etmekte,⁶⁰ ayrıca insan hürriyeti ve özgürlük anlayışını, dolayısıyla hayır ve şer problemi ile aslah prenbinin de içine almakta, ayrıca mütevellid fiilleri de kapsamaktadır.

Tasavvufi yönü ağırlıklı bulunan İbn Meserre'nin bir mütekellim yaklaşımı sergilemesini beklemek doğru değildir. Bu itibarla İbn Meserre'nin, elimize ulaşan eserlerinde, konu hakkında ilim ve çeşitlerinden bahsederken ilmi, kâmil noktaya ulaştıran araçlardan birinin adalet olduğunu kabul ettiğini görmekteyiz. Ona göre; Adalet, ihtiyaç duyulan her türlü mürüvvet, kerem ve güzel fiillerin elde edilmesini, şer ve kötü fiillerin hepsinin ortadan kaldırılmasını ihtiva eden bir isimdir. İnsan, kendisiyle adaletin ortaya çıktığı her bir şeyi hakkıyla yaptığı zaman hatadan uzaklaşmış, yanlış düşüncelerden kurtulmuş olur. Zahirî ve bâtinî olmak üzere iki kısım adalet vardır. Zahirî adalet, hâkimlerin kendisiyle hüküm verdikleri adalettir. Bâtinî adalet ise, insana yine kendisi ile Allah arasındaki şeylerde nefis muhasebesini gerektiren, güzeli getiren, zahirde farz olmasa da ahlaki güzelleştirmek için güzel davranışları yapmasına vesile olan şeydir. Ayrıca İbn Meserre'ye göre; zahirî ve bâtinî adalet insanda tam olunca o insan, mürüvvet yönünden de kemâle ermiş olur. Çünkü güzel davranışların kendileriyle tamamlandığı sabır ve hilm, kişinin nefsinde yer edip onunla amel edinceye ve kendisiyle insanlar arasında olan davranış ve ilişkilerinde güzel oluncaya kadar hiçbir kimse, bâtinî adaleti gerçekleştiremez ve onunla amel edemez.⁶¹

İbn Meserre'nin, adalet konusunda özellikle insanın, kendisiyle adaletin gerçekleştiği her bir şeyi hakkıyla yaptığı zaman hatadan uzaklaşacağını, bozuk düşünceden kurtulacağını ifade etmesi onun, insan hürriyetine ve cüz-i iradeye bir alan tanıdığını, en azından insanın kendi tercihlerini kendisinin yaptığını kabul ettiğini göstermektedir. Bu yaklaşım belki Mu'tezile'nin konu ile ilgili söylemleriyle

⁵⁸ İbn Meserre, *el-Müntekâ (çevirenin ilavesi)*, 48.

⁵⁹ Bkz., Ragıp el-İsfahani, *Müfredât el-Fâzu'l-Kur'an*, thk., Safvan Adnan Davûdî, Beyrut 1992, 551; Komisyon, *Mu'cemu'l-Vasît*, II, 588; Kadı Abdulcebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 69; *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, 131-132, 301.

⁶⁰ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, 132-133.

⁶¹ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 12b.

paralellik arz ediyor gibi görünse de, aslında o bu yaklaşımıyla o, Mu'tezilî düşünceye yakın olmaktan ziyade insanın fazilete ulaşmasının yollarını öğretmekte, bu şekilde de hayat tarzı olarak benimsediği tasavvufî eğilimlerine ışık tutmaktadır.

Endülüs kültür atmosferinde devlet politikası olarak uygulanan Malikilik düşüncesinin bütün alanlarda hâkim yapıda kendini hissettirdiği bilinmektedir. Bu yapının kader ve insan hürriyeti konusunda da var olması, özellikle İmam Malik'in kader ve Kaderiyye konusundaki sert yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda şüphesiz olağandır. Muhtemelen İbn Meserre'nin cüz-i iradeye tanıdığı bu hürriyet alanı da, içinde yaşadığı toplumsal atmosferde onun Mu'tezile'ye nisbet edilmesinin önemli gerekçeleri arasında bulunmuş olabilir. İbnu'l-Farazî'nin detay bilgi vermemek ve gerekçe sunmamakla birlikte, onun "*istitaat*"⁶² görüşüne sahip olduğunu ifade etmesi,⁶³ Zâhirî İbn Hazm'ın ise, kader konusunda onun Mu'tezile ile aynı düşünceye sahip olduğunu ileri sürmesi ve bunlara istinaden İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet etmeleri dikkat çekicidir. İbn Hazm, daha önce tevhid konusu içerisinde sıfatlarla ilgili görüşlerinden bahsederken de değindiğimiz gibi, İbn Meserre ile irtibatlandırılması mümkün gözükmeyen,⁶⁴ Allah'ın külliyatı bildiği, cüziyyatı ise bilmediği hususundaki iddialarla konuyu delillendirmeye çalışmakta,⁶⁵ bu şekilde de İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet etmektedir. Bu iddialarla İbn Meserre'den gelen yaklaşımlar bütüncül bir tarzda değerlendirildiğinde İbn Hazm'ın yaklaşımının isabetli olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

İbn Hazm, İbn Meserre'nin takipçileri arasında bir grubun varlığını bildirmektedir ki, bu grup; *bir şey vukûa gelmeden önce onu Allah bilir* diyenleri tekfir ederdi.⁶⁶ İbn Hazm'ın verdiği bu bilgiyi mefhumu muhalifinden aldığımızda, aksine tekfir etmeyen bir topluluğun da var olduğu pekâla iddia edilebilir. Bu durumda İbn Hazm'ın, İbn Meserre ile ilgili verdiği bilgilerin kesinlik ifade etmekten ziyade zanna veya çok da sağlam olmayan delillere dayandığı kanaatini güçlendirmektedir.⁶⁷ Bu

⁶² Bir işi yapma ya da yapmama kudreti olarak açıklanan istitaat; kuvvet ve tâkat olarak da açıklanmaktadır. Kulun bir eylemi gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî filleri meydana getirmesini mümkün kılan güç şeklinde de tarif edilmektedir. Bkz., Yusuf Şevki Yavuz, "*İstitaat*", DİA., İstanbul 2001, XXIII, 399; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, 225.

⁶³ İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, I, 41.

⁶⁴ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 2a vd.

⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 65-66.

⁶⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 66.

⁶⁷ Bilindiği gibi İbn Hazm, Endülüs'ün aristokrat ailelerinin birinden gelmektedir. (İbn Hazm el-Endülüşi, *Tavku'l-Hamame*, Takdim ve Tahkik., Faruk Sa'd, Beyrut 1980, 18; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lamu'n-Nübelâ*, Baskı. III, Beyrut 1986, XVIII, 184-186, 188; *Tezkiretü'l-Huffaz*, Baskı. IV, Beyrut trz., 1146; İmadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1966, XII, 91-92; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, thk., İhsan Abbas, Beyrut 1968, II, 83; H. Yunus Apaydın, "*İbn Hazm*", DİA, İstanbul 1999, XX, 39-40.) Bu nedenle iyi bir eğitim aldığı gibi, pek çok alanda da söz sahibi ve etkin bir kişi oldu. O, başlangıçta içinde yetiştiği toplumun kültürel etkisi altında Malikilik mezhebine göre yetişmesine rağmen, daha sonraki süreçte öncelikle Şafîî düşüncesine, ardından da gelişmesine ve olgunlaşmasına büyük katkı sağladığı, bu anlamda da pek çok eser verdiği Zahirilik'e meyletti. (Zehabî, *Siyer*,

da şu anlama gelir ki, İbn Meserre'nin ilk kaynaklar tarafından Mu'tezile'ye nispet edilmesinde en önemli argüman olan *Adalet* ve buna bağlı olarak *Kader* konusunda ileri sürülen deliller, ilmî olmaktan ziyade, hissî temelli olan farklı nedenlere dayanmaktadır.

3.el-Va'd ve'l-Va'îd: Mu'tezileye göre, Va'd, iyilik ve iyi işler yapan kişilerin Allah tarafından mükâfatlandırılıp, ödüllendirilmesi; Va'id ise, bunun karşılığı olarak kötülük yapan kişilerin Allah tarafından cezalandırılması veya Allah'ın bu tür kişileri cehennemle tehdit edip, bu tehdidinden de dönmemesi anlamına gelmektedir.⁶⁸ Adalet prensibinin bir sonucu olan Va'd, mükafaatı gerektirmesi itibarıyla cenneti; Va'id ise mücâzâtı gerektirmesi itibarıyla cehennemi ifade etmektedir.⁶⁹ Allah, hem va'd'i, hem de va'id'i hususunda sâdıktır.⁷⁰ Mu'tezileye göre Allah, büyük günahları ancak tevbe edildikten sonra bağışlar. Mü'min olan kişi, dünyayı tevbe etmiş olarak Allah'a itaat içerisinde terk ederse bağışlanmaya, sevaba ve va'd'e hak kazanır. Eğer bu kişi, işlemiş olduğu büyük günahlardan tevbe etmeden dünyayı terk ederse cehennemde ebedî olarak kalır, fakat azabı kafirlerin azabına göre daha hafif olur.⁷¹

İbnu'l-Farazî başta olmak üzere İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet edenler, İbn Meserre'nin *el-Va'd ve'l-Va'id* konusunda Mu'tezile gibi düşündüğüne dikkat çekmektedirler.⁷² Fakat sadece bu kadarıyla yetinerek, İbn Meserre'ye göre bu prensibin ne anlama geldiği hususunda her hangi bir açıklama yapmamaktadırlar. Bu da konu ile ilgili pek çok soru işaretlerini Doğurmaktadır. En azından konu hakkında hangi düşüncesinden dolayı İbn Meserre'nin *el-Va'd* prensibine sahip olduğu izaha muhtaçtır. İbn Meserre'ye ait bizlere ulaşan rivayetlere baktığımızda, Müslümanlar arasında genel kabul gören ve özellikle tasavvuf ehlinin benimsediği anlayışların dışında bir yaklaşım görülmemektedir. Nitekim İbn Meserre, dünyayı ahiretteki nimetlere kavuşmak için bir imtihan alanı olarak değerlendirmekte, âhirette vaat edilen nimetlere ulaşmak için dünya musibetlerinin küçük görülmesini tavsiye

XVIII, 186; Abdu'l-Kadir el-Uveys, *İbn Hazm el-Endülüsî*, Kahire 1979, 40-41-89.) İbn Hazm'ın Maliki düşünce geleneğiyle başlayan, Zahirilikle devam eden düşünce çizgisi İbn Meserre'nin üzerinde bulunduğu hem sûfî kültürle, hem de bu kültürü beslediği aklî ve felsefî düşünce sistemiyle oldukça farklı düzlemlerde bulunmaktadır. Bu durum İbn Meserre ile İbn Hazm'ı fikir planında karşı karşıya getiren önemli amillerdendir. Bu karşı oluş, özellikle İbn Hazm'ın, kendisinden önce yaşamış olan İbn Meserre'ye karşı ilmî olmaktan ziyade duygusal temelli tepkiler göstermesine neden oldu. İbn Hazm, muhtemelen bu duygusal temelli ve dışlayıcı yaklaşımın bir neticesi olarak, İbn Meserre'den sonra yaşayan, düşünce çizgisi olarak da İbn Meserre ile eş tutulması mümkün gözükmeyen İsmail er-Ruaynî'yi dahi onun halefi gibi takdim etmekten geri durmadı. (İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 66.)

⁶⁸ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, 134; Hüseyin Atvan, *el-Fıraku'l-İslamiyye fî Biladi's-Şâmi fi'l-Asri'l-Emeviyyi*, Amman 1986, 39; Subhi, *fi İlmi'l-Kelam*, I, 157.

⁶⁹ Kadı Abdulcebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 70; *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, 134vd.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî, *Mürücü'z-Zeheb*, Beyrut trz, III, 222; Kadı Abdulcebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 70.

⁷¹ Ebu Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk., Helmut Ritter, Beyrut trz., 270vd.; Şehristânî, *el-Milel*, I, 39; Kadı Abdulcebbar, *el-Usulü'l-Hamse*, 70; *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, 134vd.

⁷² İbnu'l-Farazî, *Tarihu'l-Ulemâ*, I, 41.

etmektedir.⁷³ Hatta onun, tasavvufî yaklaşımlarının neticesinde Allah'ın, zühde karşılık olarak cenneti; dünyayı istemeye karşılık olarak da cehennemi verdiğini⁷⁴ ifade etmesi dikkat çekicidir. Burada İbn Meserre'nin, Mu'tezilî bir yaklaşımdan ziyade her zaman olduğu gibi, kendi tasavvufî düşüncelerini ortaya koyucu tavırlar içerisinde olduğu görülmektedir.

4. el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker: Mu'tezile'nin gelişim gösterdiği dönem, daha çok büyük günah ve buna bağlı olarak iman nazariyelerinin tartışıldığı, değişik din ve kültürlerin Müslüman toplum içerisine girdiği ve tartışmaların hararetlendiği bir durum arz etmektedir. Fikrî alanda görülen bu hareketlenme, aslında dinin ne olduğu konusundaki merakların giderilmesi çabasına matuf olduğu gibi, Müslüman toplum içerisinde bir takım ihtilafların çıkarılmasından medet uman kesimlerin çabalarını da ihtiva ettiği düşünülebilir. Mu'tezile, böyle bir ortamda özellikle din dışı fikir ve düşüncelere karşı İslam'ın bakış açısını ve perspektifini ortaya koyabilmek için Kur'an-ı Kerim'de iyi işlerin emredildiği kötü işlerin de yasaklandığı düşüncesinden hareketle *el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* prensibini temel umde olarak benimsemiştir.⁷⁵ Amelî Tevhid de denilen bu prensip, düşünce ve hakikatle de alakalı bulunmaktadır. Mu'tezile, bu prensibin daha çok amelî yönü ile ilgilenmiş, zındık ve fasıklarla cihad etmenin fazilet, kaçmanın İslam'a karşıt olmakla eşdeğer olduğunu ifade etmiştir. Bu haliyle *el-Emr bi'l-Ma'ruf* prensibi siyasi etkenlerle ortaya çıkmakla birlikte, daha sonraki süreçte ahlaki bir boyut kazanmıştır.⁷⁶

İbn Meserre'de de bu prensibin var olduğunu görmekteyiz. Nitekim o, kıyamet fitnelerinden bahsederken, iyiliği emr ve kötülüğü nehyin terk edilmesini, bu fitnelerin içerisinde mütâlea etmektedir.⁷⁷ O, hayatı müddetince de bu prensibe uymaya gayret göstermiştir. Nitekim onun, Kurtuba yakınlarında bulunan zaviyesi, hem zühd hayatı yaşaması, hem de talebe yetiştirmesi, onlara vaaz ve nasihatlerde bulunması açısından önemli bir mekan olma özelliğine sahipti. Onun vaaz ve nasihat dayalı irşad faaliyeti ve talebe yetiştirmesi yanında fikir ve düşüncelerini ortaya koyduğu eserler kaleme alması onun *Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* prensibini kendi hayatında tatbik ettiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu durum onu, Mu'tezile'ye nispet etmeyi haklı kılmaz. Çünkü bahsi geçen prensibe İbn Meserre'nin yaklaşımını Mu'tezilî bir perspektife oturtabilecek haklı delillere sahip değiliz. Ayrıca, Mu'tezile haricinde pek çok İslam mezhebinin de bu ilkeye sahip çıktığını bilmekteyiz.

Mu'tezile'nin *Usul-ü Hamse* olarak nitelendirilen prensipleri açısından yaptır-

⁷³ Bkz., İbn Meserre, *el-Münteka*, 22a.

⁷⁴ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 28b, 29a.

⁷⁵ Kadı Abdulcebbar, *Şerh'u Usulî'l-Hamse*, 741vd.; *el-Usulü'l-Hamse*, 71.

⁷⁶ Osman aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 67.

⁷⁷ İbn Meserre, *el-Müntekâ*, 25b.

ğımız bu değerlendirmelerde de görüldüğü üzere, İbn Meserre'nin Mu'tezile prensiplerini kabul ettiğini söylemek ve onun Mu'tezile'ye nispetinin haklılığını iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Hatta İbn Meserre'nin, Mu'tezile'nin temel ilkeleri arasında yer alan *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* fikrine sahip olduğunu doğrulayacak hiçbir delile sahip olmayışımız da ayrıca dikkat çekicidir.

Konu içerisinde de ifade etmeye çalıştığımız gibi, İbnu'l-Farazî ve İbn Hazm, İbn Meserre'yi "kader" ile "el-Va'd ve'l-Va'id" konuları bağlamında Mu'tezile'ye nispet etmekte, fakat bu konularda İbn Meserre'nin ne düşündüğü, en azından hangi yaklaşımı sebebiyle Mu'tezile'ye nispet edildiği hususunda açıklamada bulunmamaktadırlar. Dolayısıyla, İbn Meserre'yi Mu'tezile'ye nispet eden kaynakların, bunu yaparken iddialarını delillendirmek yerine, İbn meserre hakkında bir yanlışlık içerisine düştükleri veya onu karalamak adına ön yargılarıyla hareket ettikleri düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bu da onun Mu'tezile'ye nispetinin ilmî olmaktan uzak olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Ayrıca, İbn Meserre'nin kendi eserlerinde, Mu'tezile'ye her hangi bir atıfta bulunmaması veya kendisini Mu'tezile'ye yaklaştıracı herhangi bir üslup sergilememesi de yine İbn Meserre'nin, Mu'tezile ile bir ilgisinin olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Bilindiği gibi Mu'tezile Doğuda, Basra ve Bağdat merkezli olarak ortaya çıktığı coğrafyada öncelikle ezilen kitlelerin sesi olma ideali çerçevesinde, özgürlükçü söylemlerle varlık alanı bulmasına rağmen, Me'mun döneminin sonlarında iktidara ulaştığında baskı ve şiddete dayalı Mihne süreci olarak isimlendirilen dönemin mimarı oldu. Mu'tezile'nin bu, siyasi hâkimiyet döneminde ortaya koyduğu başarısız siyasî uygulamaları, kitlelerin tepkisini Mu'tezile üzerine çekti. Böylece de Mu'tezile, kendisi hakkında olumsuz kanaatlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış oldu. Her konuda Doğudaki gelişmeleri kendisine örnek alan Endülüs'ün, bu siyasî gelişmelerin ve yansımaların etkilerinden uzak kalması düşünülemezdi. Bu nedenle Mu'tezile kavramının Endülüs toplumunda dışlama ve tahkir ifadesi olarak kullanılmış olması, İbn Meserre'ye de bu perspektiften Mu'tezilî yakıştırmasının yapılarak, Mu'tezile'ye nispet edilmiş olması imkan dâhilindedir. Nitekim birçok sûfi, yaşadıkları dönem içerisinde ortaya koydukları tevilleri ve sözleri sebebiyle zaman zaman tenkid edilmiş, belli bazı cereyanların temsilcisi olarak halkın itikadını bozdukları düşüncesiyle hak etmedikleri vasıflarla itham edilmişlerdir. Hatta bu sûfilerden Hallâc-ı Mansur ve Şihabuddîn es-Suhreverdî gibi takibata uğramak suretiyle idam edilenler dahi olmuştur.⁷⁸ Kısaca ifade etmek gerekirse, hakikat peşinde koşan ve bu hakikati alma ve ifade etme noktasında sosyal ve siyasî konjonktürü pek de hesaba katmayan sûfi ve filozof meşrep şahsiyetler kendi dönemlerinde, kendi gerçek kimliklerinin dışında belli mezhep veya cereyanlara nispet edilmek suretiyle

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz., Ebu Bekir Ahmed b. Ali, Hatib Bağdadî, *Târihu Bağdad*, nşr., Muhammed Emin el-Hânecî, Kahire 1931, VIII, 132vd.; Yusuf Ziya Yörükân, *Şihabuddin Suhreverdî ve Nur Heykelleri*, Çev., A. Kamil Cihan, İstanbul 1998, 35vd.

toplumsal bir baskıya maruz kalmışlardır. Tasavvufi ve felsefi yönü ağır basan İbn Meserre'nin de İbnü'l-Farazî ve İbn Hazm başta olmak üzere ilk kaynaklarda bu tarz bir yaklaşımla Mu'tezile'ye nispet edildiği, daha sonraki kaynaklarca da bu bilginin tartışmasız doğru kabul edilmesi sonucunda Mu'tezile'ye nispetinin benimsendiği kanaati oldukça güçlü bir biçimde karşımızda durmaktadır.

SONUÇ

İbn Meserre, sûfî eğilimleri ön planda olan, özgün, düşünen, üreten, sorgulayan, akli, ilmi ve felsefeyi üst düzeyde kullanan, buna rağmen düşünce yapısındaki enginlik idrak edilemediği ve içselleştirilemediği için âdeta toplumsal engizisyona tâbî tutulan ender bir tarihî şahsiyettir. Onun, bu engin özelliklerinin, içinde yaşadığı toplum tarafından kavranamayıp, içselleştirilememesi sonucunda, dışlayıcı bir yaklaşımla Mu'tezile'ye nispet edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü mevcut bilgilere göre onun sahip olduğu düşünce yapısı açısından Mu'tezile ile bağdaştırılmasını doğrulayacak her hangi haklı bir delil ortada gözükmemektedir.

Bir kişinin Mu'tezile'ye nispetinin şartlarını bizzat Mu'tezile'nin belirlemesinden daha tabîî bir durum olamaz. Nitekim Mu'tezile bu şartları, beş esasın kabulüne bağlamıştır. Bu nedenle beş esastan birini kabul etmeyen kimselerin Mu'tezilî olduğunu iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir. Netice itibarıyla, elimizde İbn Meserre'nin beş esası kabul ettiğine dair her hangi bir delil de bulunmamaktadır. Temel kabul edilen kaynak eserlerde de durum farklı değildir. Bu eserlerden İbnü'l-Farazî'nin *Tarihu'l-Ulema's*ına baktığımızda, sadece *İstitaat* ile *el-Va'd* görüşlerini benimsediği için onun Mu'tezile'ye nispet edildiğini görmekteyiz. Bu nispet eyleminin her hangi bir delile dayandırılmaması, ayrıca dikkat çekicidir. Benzer bir yaklaşım İbn Hazm için de geçerlidir. O da İbn Meserre'nin *Kader* konusunda Mu'tezile çizgisinde olduğunu söylemekte, düşünce çizgisi ile örtüştürülmesi imkân dâhilinde olmayan bir takım rivayetlerde de bulunmak suretiyle âdeta onu Mu'tezile'ye nispet etmeye gayret göstermektedir.

İbn Meserre hakkında temel kaynakların verdikleri bilgiler, Mu'tezilî kriterler açısından onun Mu'tezile'ye nispetini haklı kılmamaktadır. Buna rağmen İbn Meserre'nin neden Mu'tezile'ye nisbet edilmeye çalışıldığı sorusu önemlidir. Bu soruya cevap olarak, her ne kadar gerçekliği başka araştırmaların konusu olsa da mevcut kaynaklarda hep Mu'tezile'ye nispet edilen babası Abdullah b. Meserre (286/899)'nin Mu'tezilî olduğu yönündeki bilginin yanlışlıkla İbn Meserre'ye atfedilmesi, bu bilgi kaymasının neticesinde de İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispet edilmiş olabileceği ihtimali ifade edilebilir. Fakat takdir edilecektir ki, bu yaklaşım, sosyal yapıdan kaynaklanan gerekçeleri ortaya koymayacaktır. Konu içerisinde de dikkat çekmeye çalıştığımız gibi, İbn Meserre'nin Mu'tezile'ye nispetinin gerekçelerinin ortaya konulabilmesinin en uygun yöntemi, bu gerekçelerin Endülüs

kültür atmosferindeki uzantılarının belirlenmesidir. Bu bağlamda, Malikîlik düşüncesinin belirleyici unsur olarak toplumda kendini hissettirdiği Endülüs kültür atmosferinde akli, ilmi ve felsefeyi önceleyen, bunları tasavvufi yaklaşımlarının izahı için temel alan İbn Meserre'nin, öncelediği bu argümanları nedeniyle Mu'tezile'ye nispet edilmiş olma ihtimali oldukça yüksektir. Ayrıca Doğuda, Mu'tezile'nin başarısız siyasî iktidar tecrübesini oluşturan Mihne sürecinde, geleneği temsil eden düşünce karşısında takındığı sert muamele ve buna karşı gelişen tepki, Mu'tezile'yi tarihte bir mezhebe ad olmanın ötesinde karşıdakini aşağılayıcı ve tahkir edici bir sıfat haline dönüştürmüştür. Kavramsal olarak yapılan bu anlam kayması, ilk kaynaklarda İbn Meserre'nin Mu'tezilî olarak takdim edilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla o, bu kaynaklarda mezhep olan Mu'tezile'den çok, dışlayıcılığın ifadesi olan kavramsal Mu'tezile'ye nispet edilmiştir. Zamanla bu ayırımın göz ardı edilmesi, İbn Meserre'nin Endülüs Mu'tezilesi içerisinde en önemli şahsiyetlerin başında görülmesi veya gösterilmesi sonucunu doğurmuştur. Başka bir ifadeyle; sosyal yapının etkisi, bu yapının etkisiyle ortaya çıkan ve daha sonraki nesiller tarafından kaynak kabul edilen eserlerin yaklaşımı ve bu yaklaşımın bilgi değerinin irdelenmeksizin asıl kabul edilmesi neticesinde İbn Meserre, gerçek kimliğinin ötesinde tarihte hiç sahip olmadığı bir misyonla tanımlanmıştır.

Bizim kanaatimiz şudur ki, İbn Meserre derin bir tasavvufî geleneğe sahip, kendisinden sonraki sûfî geleneğin oluşmasına büyük etkisi olan, belli mezhebî kalıplara sığdırılamayacak kadar geniş ufuklu, İslam kültür tarihinin yetiştirdiği büyük bir tarihî şahsiyettir. Bu tarihî şahsiyetin, gerçek kimlik ve kişiliğiyle objektif olarak ortaya konulabilmesi, onun engin birikiminden istifade edilebilmesinin temel koşuludur.

Bu çalışma, tarihi birikimlerimizi aldığımız temel kaynak eserlerimizin beşer ürünü olması itibarıyla verdikleri bilgilerin kritik edilme zarureti, o bilgiler kaleme alınırken objektif olmayan insanî hissiyatların, önyargıların, hatta dışlayıcı yaklaşımların karışmış olabileceği gerçeğini, araştırmacıların kaynakları bu bakış açısıyla ele almaları ve kaynak kritiği yapmalarının zarureti ortaya koymaktadır.